

І.Р. ШКРАБА

ВАРЫЯНТЫ Ё БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІЧНАЙ ПРАКТЫЦЫ

Асаблівасці лексікону не могуць быць прадстаўлены ў слоўніках філалагічнага тыпу з дастатковай ступенню паўнаты пры ігнараванні багацця ўсіх фармальных увасабленняў слова, у прыватнасці, варыянтнасці. Варыянт як кампанент слоўнікавага артыкула ўласцівы ўсім сучасным слоўнікам, як нарматыўнага, так і ненарматыўнага характару. Найбольш паслядоўна пласт варыянтнай лексікі прадстаўлены ў "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" (Мн., 1977–1984). Аднак было б перабольшаннем сказаць, што апарат іх рэпрэзентацыі абсалютна бездакорны. У сувязі з магчымымі перспектывамі паляпшэння якасці лексікаграфічнай апрацоўкі беларускай лексікі ўяўляецца карысным разгледзець праблему падачы варыянтаў у слоўніках дэталёва.

Неўніфікаванасць падачы варыянтаў у беларускіх лексікаграфічных выданнях звязана з агульнай тэарэтычнай нераспрацаванасцю праблемы варыянтнасці, і як вынік — з адсутнасцю строга акрэсленага філалагічнага паняцця варыянта. Традыцыя ўжывання тэрміна "варыянт" не толькі ва ўласна лінгвістычным, але і ў самым шырокім зўрыстычным кантэксце прыводзіць да размывання аналітычна вызначаных межаў навуковага тэрміна. Таму і характар падачы ў слоўніках рознага тыпу, і прынцыпы экзэмпліфікацыі варыянтаў аказваюцца непадобнымі.

Тлумачальны слоўнік, які належыць да ліку найбольш поўных¹, адлюстроўвае амаль усе тыпы варыянтаў (акрамя граматычнага, пры якім варыянтнасць словаформы не праецыруецца на загаловачную форму). Пры апісанні саставу і структуры слоўніка ўзнікае рабочае паняцце варыянт (граматычны, фанетычны, акцэнталагічны). Варыянты роду тыпу *зала* — *зал* і варыянты ліку тыпу *канёк* — *канькі* выступаюць пад назвай "формы слова", хоць як класіфікацыйны тып варыянтаў не выклікаюць у даследчыкаў спрэчных падыходаў да іх кваліфікацыі. Варыянтнасць увасабляецца яшчэ ў кантэкстуальным паняцці "іншае слова": "Падкрэсліваецца сэнсавая тоеснасць рэстравага слова з іншым словам: Ананасавы, -ая, -ае. Тое, што і ананасны"². Як вядома, сэнсавая тоеснасць пры частковай мадыфікацыі формы і ёсць прымета варыянтаў.

Сустрэўся і яшчэ адзін спосаб падачы варыянтаў, але ўжо не як рэстравай адзінкі. У некаторых выпадках варыянт выступае сродкам семантызацыі, напрыклад, "Бессань. Бяссоніца"; "Калоша. Калашына". Гэта можна ацэньваць як разбурэнне сістэмнасці адлюстравання тыповых адносін паміж словамі або словаформамі на матэрыяле пласта лексікаграфічна апрацаванай лексікі.

Як адзначаюць укладальнікі слоўніка, частата ўжывання з'яўляецца вызначальнай для загаловачнага слова, якое ставіцца на першае месца. Сістэма спасылачных памет, такім чынам, зводзіцца да трох спосабаў: *і*; *гл.*; *тое, што і*, напрыклад: Вянгліна. Тое, што і вяндліна; Вярзці і верзці; Блізнё. Гл. блізны. Відаць, трэба разумець, што ў межах аднаго слоўнікавага артыкула аб'яднаны варыянты адносна раўнапраўнага ўжывання, а спасылка *гл.* указвае на перавагу ўжывання аднаго з варыянтаў.

Прынцыпы аб'яднання варыянтаў сістэмай спасылчных памет вытрымліваюцца непаслядоўна. Не звязваюцца паміж сабой пры ідэнтычнасці паняццёвага зместу такія варыянты, як *напалам* 'на дзве прыблізна роўныя палавіны' і *папалам* 'на дзве прыблізна роўныя часткі'; *пажытак* перан. 'тое, што дае матэрыял для думак, размоў і пад.' і *пажыва* перан. 'тое, што дае матэрыял, службыць крыніцай для думак, размоў і пад.'. Словаўтваральны характар адрознення не дае падстаў бачыць прычыну выключэння такіх фактаў з сістэмы варыянтных адносін, бо, як сведчыць словаспіс, спасылчанна звязаны ў слоўніку *Напроці*. Тое, што і *насупраць*, *насупроць*; *Убранне*. Тое, што і *убранства*; *Аеравы*. Тое, што і *аерны*. Прыклады адсутнасці спасылчных памет, на жаль, не адзінкавыя (*аплятаць* і *уплятаць*, *зубаты* і *зубасты*, *мітусня* і *мітусенне*, *надакучаць* і *надакучаць*, *стома* і *ўтома*, *сарамациць* і *сароміць* і інш.).

Нягледзячы на абгрунтаванне сістэмы спасылак, яна не мае больш-менш цвёрдых прынцыпаў. Скажам, у дачыненні да варыянтаў роду не вытрымліваецца аднастайнасць рэпрэзентацыі: *Тоўшч*. Тое, што і *тоўшча*, але *Торп* гл. *тарпа*; *Сахарына*. Тое, што і *сахарын*, але *Заваротак* і *заваротка*; *Бярлога*. Тое, што і *бярлог*, але *Зажора* і *зажор*. Спасылка на загаловочную форму была б апраўданай пры наяўнасці ў аднаго з варыянтаў стылістычнай паметы, якая ўказвае на функцыянальную абмежаванасць. Калі такая памета адсутнічае, разнабой у падачы варыянтаў неапраўданы.

Непаслядоўна праводзіцца прынцып, сутнасць якога так тлумачыцца аўтарамі пры ўдакладненні структуры слоўніка: "Калі паміж формамі слова, якія змяшчаюцца ў адным артыкуле, у алфавітным парадку рэестра няма іншых слоў, то паралельная форма другі раз не даецца: Зала, -ы, ж. і Зал, -а, м."³. Тым не менш варыянты *нехаць* і *нехаця*, не раздзеленыя іншым рэестравым словам, падаюцца не адным, а двума слоўнікавымі артыкуламі.

Варыянты націску могуць перадавацца не асобнай формай, а спосабам абзначэння пераходу націску ў межах асновы: *васпан*. Аднак такі прыём нідзе не агаворваецца і ўспрымаецца як выключэнне, бо акцэнталагічныя варыянты без змены фанемнага складу і са зменай фанемнага складу паслядоўна падаюцца як лексічныя адзікі: *памятаць* і *пamятáць*, *лазіна* і *лазіна́*, *мохавы* і *маха́вы*, *пакорпаць* і *пакарпа́ць*.

Экземпліфікацыя не заўсёды пераконвае ў правільнасці памет. Так, звязка *Тое, што* і ўказвае на функцыянальную нераўнапраўнасць суадносных варыянтаў. Менавіта так падаецца артыкул "Цараваць. Тое, што і царстваваць". Семантызацыя суправаджае варыянт *царстваваць*, аднак ілюстрацыйны матэрыял не пераконвае ў яго перавазе. У артыкуле *Цараваць* пяць літаратурных цытат, артыкул *Царстваваць* падаецца з адной цытатай да аднаго з трох прыведзеных значэнняў. У адпаведнасці з экземпліфікацыяй спосаб аб'яднання гэтай варыянтнай пары павінен быць такі: *Царстваваць* гл. *цараваць*.

У слоўнікавым артыкуле *камячыцца* — *камечыцца* пастаўлены на першае месца варыянт, згодна растлумачэнню ўкладальнікаў, больш пашыраны ў мове. Цытацыя ж прымушае ў гэтым засумнявацца, таму што варыянтная форма аднолькава дэманструе пашырэнне як аднаго, так і другога варыянта. У сувязі з падачай варыянтаў акцэнталагічнага характару ўзнікае неабходнасць падкрэсліць няздольнасць пры цытацыі ў некаторых выпадках захаваць адрозненне націску ў парадымге назоўнікавага скланення або дзеяслоўнага спражэння. Тады ілюстрацыя не выконвае сваёй функцыі. Экземпліфікацыя варыянтаў націску ў ідэале павінна абапірацца на вершаваную мову. Рытміка, а часам і рыфма верша дапамагаюць беспамылкова ідэнтыфікаваць акцэнталагічную варыянтную форму. У слоўніку ж "ненагружанымі" аказаліся ілюстрацыі да варыянтаў *затычка* і *затычка́*, *люстраны* і *люстраны́*, *надалей* і *надалей́*, *наладаваць* і *наладава́ць*, *памятаць* і *пamятáць*, *падсвінак* і *падсвіна́к*.

Некаторыя ілюстрацыі не здольны адназначна пацвердзіць наяўнасць таго ці іншага варыянта ў беларускай мове. Так, ілюстрацыя "Там жа (у лесе) у заградах стаяць каровы..." (Навуменка)⁴, якая прызначана паказаць функцыянараванне варыянта *загарад*, на самай справе з аднолькавай ступенню відавочнасці можа ілюстраваць і пашырэнне другога члена варыянтнай пары *загарада*, бо пададзеная ў сказе граматычная форма ў гэтым плане двухсэнсоўная.

Вымагае крытычнай заўвагі такая з'ява, як поўная адсутнасць ілюстрацый. Аўтар артыкула не падзяляе думкі некаторых лексікографуў аб тым, што

наяўнасць вялікай колькасці цытат на кожнае слова або кожнае значэнне надае слоўніку своеасаблівы хрэстаматыйны характар⁵. Размова ідзе не пра вялікую колькасць ілюстрацый, а толькі пра абавязковы мінімум — хоць бы аднакратнае пацвярджэнне бытавання варыянта ў мове. Гэта, увогуле, не менш пашыраны погляд: "...У добрым слоўніку заўсёды падаюцца прыклады, якія ілюструюць ужыванне слоў. Слоўнікі, пазбаўленыя ілюстрацыйнага матэрыялу, маюць надта абмежаваную прыдатнасць, а нярэдка нават уводзяць у зман"⁶. Менавіта гэтым кіраваліся стваральнікі акадэмічнага "Словника української мови", палічыўшы патрэбным даць аптымальную экзэмпліфікацыю тлумачэння семантыкі слова *іншый*, якая складаецца з 33-х пазіцый⁷. Акрамя сведчання рэальнага існавання варыянта, дакументацыя ілюстрацыйным прыкладам дазваляе карыстальнікам меркаваць пра ўласцівыя яму функцыянальныя асаблівасці, і ўсім гэтым апраўдваецца яго ўключэнне ў словаспіс.

У слоўніку наглядаецца частковая адсутнасць экзэмпліфікацыі, калі з двух членаў варыянтнай пары ілюструецца цытатай толькі адзін: *адзённае* (*адзетак* не ілюстр.); *вапнавы* (*вапенны* не ілюстр.); *падвязка* (*подвязка* не ілюстр.). Аднак, на жаль, ёсць і абсалютная адсутнасць ілюстрацыйных прыкладаў, калі ніводзін член варыянтнай пары не характарызуецца з дапамогай цытаты: *адналетак* — *адналетнік*, *двойня* — *двайняты*, *зайграць* — *заіграць*, *заячына* — *заечына*, *заіржавелы* — *заржавелы*, *казляня* — *казлянё*, *камякаваты* — *камкаваты*, *дэрвіш* — *дэрвіш*, *наверзці* — *наверзці* і інш. Адсутнасць дакументаванасці можна было б апраўдаць высокай ступенню пашыранасці варыянта. Але такія формы, як *збаёдаваць*, *ляўшун*, *непадатны*, *мсцівы*, *падкрылак*, *павінаваціцца* павінны ілюстравацца абавязкова.

Адсутнасць многіх пашыраных ў мове варыянтаў загаловачных слоў сведчыць пра тое, што перад укладальнікамі стаяла праблема адбору варыянтаў, якая часта вырашалася не ў карысць іх уключэння ў словаспіс. Трэба пагадзіцца з думкай аб тым, што "адным з крытэрыяў адбору выступае частотнасць, якая аб'ектыўна адлюстроўвае "ступень ужывальнасці" і можа быць мерай для ацэнкі "лексічнай значнасці" і прымяняцца ў якасці крытэрыя адбору ў слоўнік у выпадку, калі гаворка ідзе пра моўныя адзінкі, што абазначаюць адно і тое ж паняцце, г. зн. такія, як члены сінанімічнага рада, дублеты, варыянты, словаўтваральныя паралельныя формы"⁸. Што датычыць частотнасці варыянтаў, то крытэрыі дакументаванасці іх толькі пісьмовымі крыніцамі не можа быць прыёмальным безумоўна, таму што асновай статыстычных паказчыкаў частаты ўжывання выступае толькі тая частка варыянтнай лексікі, якая больш-менш выпадкова трапіла ў картатэку. На нашу думку, калі слову нададзены статус рээстравай адзінкі, яно павінна для паўнаты функцыянальнай характарыстыкі падавацца ва ўсіх рэальных мадыфікацыях, якія суправаджаюцца функцыянальна абмежавальнымі ці стылістычнымі паметамі. Але і стаўшы на пазіцыю ўкладальнікаў, нельга растлумачыць адсутнасць такіх пашыраных варыянтаў, як *бярэмак*, *гурок*, *красала*, *слабы*, *спіна*, *мажны*.

Характар варыянтнасці як лексіка-граматычнага феномена беларускай мовы і ўзнікшыя на яе базе пачаткі тэорыі як праблемы лексікалогіі і лексікаграфіі абумоўліваюць актуальнасць навуковага асэнсавання гэтай далёка не поўна даследаванай з'явы. У дачыненні да лексікаграфічнай практыкі вывучэнне варыянтаў, функцыянальна прадстаўленых у тлумачальным слоўніку сумай асобных кантэкстаў, вымагае вырашэння тых самых праблем, якія цікавяць і лексікалагаў: сутнасць варыянтнасці, мяжа вар'іравання, ідэнтыфікацыя тыпаў варыянтаў і ў сувязі з гэтым лагічна абгрунтаваная сістэма спасылкаў. Бездакорная сістэма спасылкаў можа быць вынікам глыбокай увагі, засяроджанасці і праніклінасці пры аналізе прыроды і функцый варыянтаў слова. У гэтым сэнсе праца над лексікаграфічным выданнем абавязкова мае творчы пачатак. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем Л.У. Шчэрбы, што добрыя слоўнікі не складаюцца, а творча ствараюцца, творча прадумваюцца. Першы вопыт укладання тлумачальнага слоўніка беларускай мовы сведчыць аб тым, што задача сучасных пошукаў ўдасканалення яго зместу і структуры не страціла надзённасці, а без яе вырашэння нельга наблізіць слоўнік да сапраўдных сімвалаў нацыянальнай культуры.

¹ Пад паўнотай трэба разумець не толькі значны аб'ём, але і кампетэнтны якасны каментарый кожнага рээстравага слова.

² Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1977. Т. 1. С. 231.

³ Там жа. С. 8.

⁴ Там жа. Т. 2. С. 296.

⁵ Гл.: Е в г е н ь е в а А. П. // Лексикографический сборник. Вып. II. М., 1957. С. 177.

⁶ Г л и с о н Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959. С. 96–97.

⁷ Словник Української мови. Київ, 1973. Т. IV. С. 43–44.

⁸ П е р е р в а В. М. // Современная русская лексикография 1977. Л., 1979. С. 110.

А.А.ПАЦЕХІНА

ВЫМАЎЛЕННЕ ПАЧАТКОВАГА ЗВОНКАГА ВЫБУХНОГА ЗАДНЕЯЗЫЧНАГА ГУКА Ё СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Моўная норма — гэта сукупнасць найбольш устойлівых традыцыйных рэалізацый элементаў моўнай сістэмы, якія адбіраюцца і замацоўваюцца ў працэсе грамадскай камунікацыі. Н а р м і р а в а н а с ь з’яўляецца спецыфічнай прыметай літаратурнай мовы, прычым норму можна лічыць як лінгвістычнай, так і сацыяльна-гістарычнай катэгорыяй, таму што, з аднаго боку, у ёй адлюстроўваюцца ўсе змены, якія адбываюцца ў мове грамадства, а з іншага боку, адзначаецца імкненне да стабільнасці, як гэта назіраецца і ў самім грамадскім жыцці.

Прызнанне моўнай з’явы або факта нарматыўным заснавана на прымяненні такіх крытэрыяў, як адпаведнасць гэтай з’явы ці факта структуры мовы, рэгулярнае і шырока распаўсюджанае масавае аднаўленне дадзенай з’явы ў працэсе камунікацыі, грамадскае прызнанне яе нарматыўнасці і кадыфікацыя ў граматыках, даведніках, падручніках, слоўніках і г.д.

Звернемся да адной з арфаэпічных норм сучаснай беларускай мовы. Гаворка пойдзе аб пачатковым звонкім выбухным заднеязычным гукі. Вядома, што, за рэдкім выключэннем, гук, які абазначаецца на пісьме літарай *g*, у адпаведнасці з арфаэпічнай нормай вымаўляецца як шчыліны фрыкатыўны зычны [ʝ], [ʝ]: [ʝаворка, [ʝолас, [ʝльбокі, [ʝнуцца, [ʝразь, [ʝ]ід, [ʝ]еній і г.д. Аднак Ф.М.Янкоўскі адзначаў у сваім падручніку, што “да нашага часу дайшла невялікая група запазычаных слоў з выбухным [g]: *ганак, гонта, газа, гузік, гвалт* і інш.”¹ Дададзім да гэтага невялікага спісу яшчэ шэраг слоў, якія падаюцца ў “Слоўніку беларускай мовы” (пад рэдакцыяй М.В.Бірылы): *ганталь, гарнец, гарсэт, гергетаць, гзымс, гіз, гіль, гільза, гіпс, гірса* і некаторыя іншыя, а таксама, зразу мела, словы, вытворныя ад іх.

Можна дапусціць, што асноўным фактарам, які абумоўлівае вымаўленне пачатковага выбухнога заднеязычнага [g], з’яўляецца запазычаны характар слова. Тады перад даследчыкам непазбежна ўстане праблема параўнання названых слоў-выключэнняў з астатнімі, у тым ліку і з запазычанымі, якія вымаўляюцца ў адпаведнасці з правіламі. З дадзенага пункту гледжання нельга не звярнуць увагу на тое, што ў сучаснай беларускай мове ўжываецца вялікая колькасць слоў, запазычаных даўно, нават у адзін час з назоўнікамі *ганак* ці *гузік* (напрыклад, *гайдук, гак, гандаль, гмах*), а таксама больш познія запазычанні, якія вымаўляюцца, аднак, з рэгулярным фрыкатыўным [ʝ]. Калі лічыць, што менавіта запазычаны характар слоў абумоўлівае паяўленне [g], то неабходна, у першую чаргу, як мага паўней акрэсліць наступныя факты: больш-менш дакладна вызначыць час, шлях і ўмовы запазычання, шлях і спосаб засваення і сферу ўжывання лексем. (Дарэчы, наўрад ці можна аднесці да запазычанняў дзеяслоў *гергетаць*, паколькі ён, відаць, мае гукапераймальны характар).

Сказанае вышэй датычыцца фіксавання нормы вымаўлення пачатковага выбухнога [g] у навукова-метадычнай, вучэбнай і даведачнай літаратуры. Далей